



УДК 338.242.4

Кобута І.В., канд. екон. наук

старший науковий співробітник Інституту економіки
та прогнозування НАН України

ОЦІНКА НАСЛІДКІВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКСПОРТУ ЗЕРНА В УКРАЇНІ

Розглянуто питання важливості експорту зерна для економіки країни та розвитку сільського господарства. Проведено оцінку наслідків державного регулювання експорту зерна в Україні останніх років з використанням методики ОЕСР. Надано рекомендації стосовно шляхів підвищення ефективності урядових дій з регулювання зернового ринку.

Ключові слова: експорт зерна, сільськогосподарська продукції, державне регулювання, експортні обмеження.

Поточна продовольча криза утримує ціни на сільськогосподарську сировину на достатньо високому рівні на світовому ринку, що надає українським експортним товарам певні вигоди. Саме завдяки збільшенню експорту конкурентоспроможних сільськогосподарських товарів (зерна, насіння соняшнику, олії, м'яса птиці, іншого) можливо збільшити надходження іноземної валюти до країни. Проте зменшення експорту в результаті дії експортних мит та кількісних обмежень негативно позначається на цінах сільськогосподарської сировини і доходах її виробників.

В Україні з 1 липня 2011 р. діяли експортні мита: на пшеницю – 9%, але не менше 17 євро/т, на ячмінь – 14%, але не менше 23 євро/т, на кукурудзу – 12%, але не менше 20 євро/т [1]¹. З урахуванням поточного рівня світових цін українські експортери втрачали експортну виручку, наприклад, експортуючи пшеницю – близько 25 дол. США/т, а експортуючи ячмінь – 34 дол. США/т. За такої ситуації та високої світової пропозиції зерна у поточному маркетинговому році українському зерну важко конкурувати на світовому ринку. Так, після відміни заборони на експорт зерна, яка діяла в Росії з 15 серпня 2010 р. по 1 липня 2011 р., російські експортери для поновлення своїх позицій на світовому ринку пропонують зерно на 20–30 дол. на тонні дешевше за світову ціну.

Сплата експортних мит, безумовно, поповнює державний бюджет країни, але така політика має низку як швидких, так і далекосяжних негативних наслідків для економіки сектора, особливо для внутрішнього виробництва зерна, оскільки експортери завжди покривають свої затрати по сплаті експортного мита за рахунок зниження внутрішніх цін при закупівлі зерна безпосередньо у сільськогосподарських виробників.

¹ Верховна Рада України 07.10.2011 ухвалила Закон "Про внесення змін до Податкового кодексу України та про ставки вивізного (експортного) мита на деякі види зернових культур", яким скасовано вивізні (експортні) мита на пшеницю і суміш пшениці та жита (меслин), пшеницю (1001100090; 1001909900) та кукурудзу (1005900000), залишено вивізне (експортне) мито на ячмінь (1003009000) в розмірі 23 євро/т до 1 січня 2012 р.



Відміна будь-яких обмежень на експорт вітчизняної сільськогосподарської продукції, у тому числі у вигляді додаткових податків, таких як експортні мита, сприятиме поліпшенню ситуації з зовнішньоторговельним балансом країни та гарантуватиме стабільний експорт зернових культур на зовнішні ринки.

В Україні активно дискутуються питання ефективності державного втручання у ринок зерна, аграрні асоціації дають оцінки урядовим заходам з регулювання зернового експорту. Водночас відсутні наукові дослідження, які б базувалися на використанні міжнародних методик з оцінки подібних урядових заходів.

Автор статті ставить за мету, *по-перше*, показати важливість експорту зерна для економіки країни; *по-друге*, провести оцінку наслідків державного регулювання експорту зерна в Україні останніх років з використанням методики Організації економічного співробітництва та розвитку (*OECD*) та надати рекомендації стосовно шляхів підвищення ефективності урядових дій на сучасному етапі аграрної політики.

І. Важливість експорту зерна для економіки та розвитку сільського господарства. Високе внутрішнє виробництво зерна у комбінації зі стійким зовнішнім попитом вивели Україну у групу країн основних постачальників зернових у світі. При цьому фактор експорту для внутрішнього ринку зерна важко переоцінити, тому що зовнішні поставки – найвигідніший спосіб утилізації надлишків і регулювання вітчизняного балансу попиту та пропозиції.

Після урядового рішення стосовно приватизації понад 400 підприємств системи хлібопродуктів уперше в 1995–1996 рр. незалежні приватні компанії почали експорт зернових. І вже до 2000 р. вони фактично витіснили державних операторів з зовнішньоекономічних операцій.

Основними гравцями стали великі транснаціональні компанії, такі як "Топфер", "Каргіл", "WJ Україна", "Серна" та інші. Українські торговельні компанії також були присутні на ринку, але їхня роль більшою мірою була обмежена посередницькими функціями між виробниками і великими зернотрейдерами, які й були безпосередніми експортерами. З одного боку, це пов'язано із специфікою функціонування світового ринку зерна, де домінує 15–20 компаній, при цьому основними покупцями є або державні агентства країн-імпортерів, або ті ж самі великі транснаціональні торговельні компанії. З іншого боку, транснаціональні компанії, на відміну від українських, мали доступ до більш дешевих довгострокових кредитних ресурсів, що давало їм додаткову конкурентну перевагу [2].

Подібна ситуація спостерігалася аж до 2007 р., після чого став помітним на зерновому ринку вплив експортерів, які не тільки займалися перепродажем зерна, але й самі інвестували у сільгоспвиробництво і при цьому формували свої власні експортні ресурси. Подібні структурні зміни привели до перерозподілу ринкових часток у середовищі найбільших зернотрейдерів. Серед компаній, які вийшли на провідні ролі в експорті зерна можна назвати: "Нібулон", "Кернел", "Серна", "Миронівський хлібопродукт", "Райз". Відзначимо, що по-



дібні процеси є результатом формування в Україні великих агропромислових холдингів, у тому числі і на базі торговельних компаній [3].

Одночасно відбувалися процеси активної консолідації зернової інфраструктури (елеваторів, хлібоприймальних пунктів) приватними компаніями. Нові об'єкти не тільки перекупувалися учасниками ринку, але й будувалися. Намітилася тенденція провідних експортерів до нарощування портових потужностей зі зберігання і перевалки зернових культур. Наявність власної інфраструктури дозволяє їм не залежати від державних портів і посередників, вигравати як на перевалці транзитного зерна, так і підвищенні конкурентоспроможності власного, маючи перевагу у 10–20 дол. США на тонні (ця сума включає і витрати на перевалку). Лідером у цьому напрямі є агрохолдинг "Нібулон", що активно розширює свою власну портову інфраструктуру.

Подібні тенденції також сприяли реалізації експортного потенціалу пшениці через те, що у загальних поставках зернових культур на зовнішні ринки ця культура відіграє головну роль. Так, у середньому за період з 1990 по 2010 рр. її питома вага була 47%. Крім пшениці, значні обсяги у експорті зерна з України традиційно займають дві культури: ячмінь і кукурудза. В середньому за вищевказаний період питома вага ячменю у сукупному експорті зернових становила 35%, а кукурудзи – 13%. Сумарно ці три культури на 96% формували експорт зернових останнього десятиріччя. Але при цьому виробничий і експортний потенціал нашої країни у повному обсязі так і не розкрився.

Крім об'єктивних причин, пов'язаних із проблемами виробничої сфери, стримуючим фактором для розвитку зернового ринку залишалася певна непослідовність і непередбачуваність державної аграрної політики; не до кінця чіткі й прозорі податкові, митні, санітарні та ветеринарні правила; надлишковий бюрократичний тиск, породжений корупцією; періодичне адміністративне регулювання з уведенням економічно необґрунтованих обмежень і заборон, таких як ліцензування і квотування експорту зернових.

У період між 2006 і 2008 рр. квоти на експорт зернових уводилися п'ять разів. Загальна квота зерна, яка діяла з липня по жовтень 2007 р., становила всього лише 12 тис. т (на пшеницю, ячмінь, жито й кукурудзу по 3 тис. т), що практично означало заборону на експорт.

Зниження прибутковості зернових унаслідок уведених експортних обмежень, змусило сільгоспвиробників суттєво зменшити посівні площі під зерновими, особливо під пшеницею. Так, у 2006–2007 рр. посіви озимої пшениці скоротилися до рекордно низького рівня у 5,3 млн га (2006 р.) та 6,0 млн га (2007 р.). У наступні роки скасування експортних обмежень і сприятлива кон'юнктура світового ринку зернових визначили нарощування площі сівби озимої пшениці у 2008 р. до 6,9 млн га. Це нарощування у сукупності з низкою сприятливих факторів дозволили зібрати рекордний за час незалежності України врожай пшениці – 25,9 млн т.

Після 2009 р. , коли уряд утримався від застосування будь-яких кількісних обмежень експорту, в 2010 р. він знову повернувся до квотування експорту зерна. Окремі квоти були встановлені для п'яти зернових культур (пшениця,



кукурудза, ячмінь, жито і гречка). Загальний обсяг експорту п'яти видів зерна був обмежено 6,2 млн т із жовтня 2010 року по травень 2011 р. включно, а пшениці – 1 млн т. Посуха 2010 р. збільшила занепокоєність уряду стосовно підвищення споживчих цін на хліб і оптових на корми. Однак експортна квота призвела до втрат експортерів зерна і виробників, було також порушене питання про невідповідність цього заходу положенням СОТ. Істотного впливу на зменшення роздрібних цін продовольства ці заходи також не мали. А втім під урожай озимої пшениці поточного 2011/12 МР було посіяно 6,4 млн га, або на 5% менше порівняно із попереднім роком.

Крім квотування експорту зерна, заборгованість із неповернення ПДВ експортерам зерна була одним із факторів, який зменшував прибутковість зерновиробництва в країні. Тільки зерновим компаніям держава заборгувала ПДВ у 2010 р. у розмірі 2,5 млрд грн (315 млн дол. США). Експорт зерна міг би бути на 1–1,5 млн т більше, якби не проблеми з поверненням ПДВ зернотрейдерам. У 2010 р. уряд намагався врегулювати погашення заборгованості з ПДВ через механізм випуску облігацій внутрішньої державної позики.

Податковим кодексом України, який був ухвалений 2 грудня 2010 р., тимчасово до 1 січня 2014 року, операції з поставок зернових і олійних звільнюються від оподаткування ПДВ, крім їхньої першої поставки сільськогосподарськими виробниками. Скасування повернення ПДВ експортерам зерна з 1 липня 2011 р. означає додатковий тиск на внутрішні закупівельні ціни. Це можна розглядати як установлення додаткового мита при експорті зерна з України.

Згідно з Указом Президента України від 29.06.2000 р. № 832/200 "Про негайні заходи в стимулюванні проведення і розвитку ринку зерна" експорт зерна здійснюється тільки за експортними контрактами, укладеними і зареєстрованими на акредитованих для таких операцій біржах [4]. Постановою Кабінету Міністрів України від 13.12.2010 р. № 1254 з 1 лютого 2011 р. фактично впроваджена монополія державної Аграрної біржі на видачу права на здійснення біржової торгівлі іншими товарним біржам і реєстрацію зовнішньоекономічних контрактів на основні види сільгосппродукції. Для зернових трейдерів це швидше за все означає збільшення витрат на оформлення угод у 10 разів. Вартість послуги реєстрації на державній біржі значно вище за середньоринкову: максимальна ставка, яку можна знайти на ринку, – 0,05% від вартості контракту, вартість же реєстрації на Аграрній біржі становить 0,5%, плюс до цього ще 0,25–0,5% беруть собі брокери.

Якщо в Україні зберігатиметься політика обмежень експорту та необгрунтованого адміністративного втручання у ринок зерна, то сільськогосподарські виробники будуть змушені переорієнтуватися на вирощування більш рентабельних незернових культур. При цьому слід ураховувати стійкий негативний демографічний тренд усередині країни, який сприяє зменшенню продовольчого споживання зерна. Наприклад, у короткостроковій перспективі внутрішня потреба в пшениці на продовольчі цілі варіюватиметься в межах 5,0–5,5 млн т. Кормове споживання пшениці, навпаки, повинне збільшитись одночасно зі збільшенням поголів'я птиці та свиней. Разом з тим відзначимо, що воно



не буде значним, враховуючи, що спостерігається збільшення в рецептурі комбікормів, зокрема для птиці, частки шротів олійних культур. У короткостроковій перспективі воно не повинне перевищити 4,0–4,5 млн т. Втрачання на посів, збитки та інші балансові статті будуть на рівні 2–2,5 млн т. Тобто у коротко- і середньостроковій перспективі сукупне внутрішнє споживання пшениці можна оцінити в 11,0–12,5 млн т. У разі перевищення цього обсягу різниця повинна підлягати експорту за відсутності експортних обмежень.

Сильну підтримку нарощуванню експортних поставок зерна з України надала ситуація, що склалася на світових ринках продовольства. Збільшення чисельності населення у світі вимагає більших обсягів зернових культур як на харчові цілі, так і для використання у тваринництві. Підвищився попит на зернові культури, особливо на кукурудзу, у зв'язку з їхнім використанням для виробництва етанолу. Тому у світі зросло значення пшениці як продовольчої культури, особливо в країнах Близького Сходу, Африки, Латинської Америки. Збільшилося її споживання в традиційних рисосіючих країнах, особливо в Індонезії, Бангладеші, через урбанізацію і переходом значною мірою до західного типу харчування.

II. Оцінка державного втручання у ринок зерна з використанням методики ОЕСР² (на прикладі пшениці). Оцінка державного втручання в український ринок пшениці за методикою ОЕСР свідчить, що в Україні пшениця послідовно обкладається податком (табл. 1). Через політичні дії, охарактеризовані у першій частині, сільськогосподарський виробник пшениці постійно недоотримав виручку від реалізації зерна через занижені внутрішні ціни на пшеницю порівняно із рівнем світових цін. Так, за 2008–2010 рр. негативна підтримка ринкової ціни (MPS³) сумарно становила *близько 18 млрд грн*, а показник PSCT⁴ – -33%. Це означає, що у середньому за 2008–2010 рр. сільськогосподарські виробники недоотримали 33% вартості виробництва у фактичних цінах реалізації тільки по пшениці (рис. 1).

Аналіз показав, що середньорічні ціни на пшеницю в Україні, а в останні роки і середньомісячні, рухаються за тенденцією світових цін, крім років, коли були різкі зміни у валовому зборі пшениці, наприклад, у 2003 р. Розрив між світовими цінами на пшеницю та українськими внутрішніми цінами з 2000 р. показано на рис. 2. Для порівняння як "світова" ціна використані ціна Чиказької товарної біржі (США) і довідкова ціна на українському кордоні (експортна ціна 1 т пшениці на умовах FOB, скоригована на транспортування, зберігання, перевалку).

У період 2006–2008 рр. цінова різниця між внутрішньою ціною виробників пшениці та світовою ціною була дуже великою порівняно з іншими проаналізованими роками, значну роль у цьому зіграла дія кількісних обмежень на експорт пшениці в Україні у цей період часу.

² Організація економічного співробітництва та розвитку.

³ MPS – Market Price Support (англ.).

⁴ PSCT – Product Single Commodity Transfer або Специфічна продуктова підтримка.

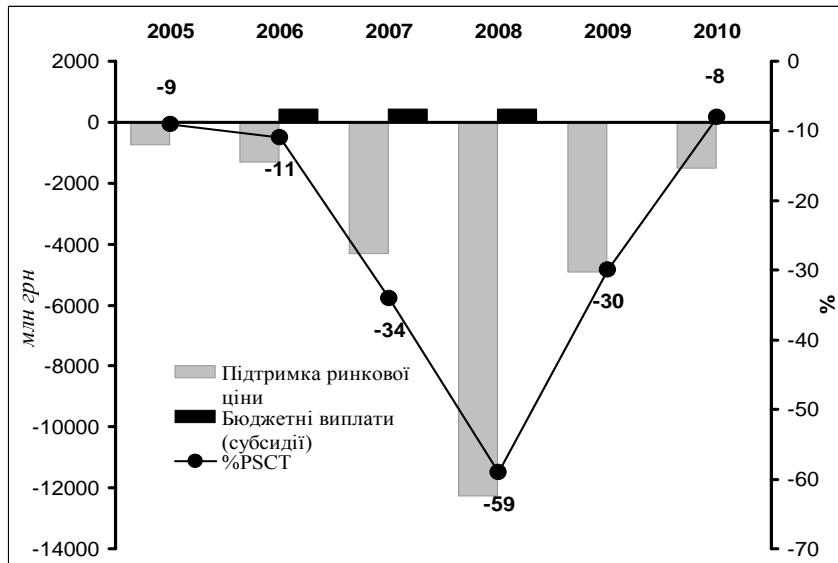


Рис. 1. Пшениця: специфічна продуктова підтримка

Джерело: використано базу даних ОЕСР по Україні.

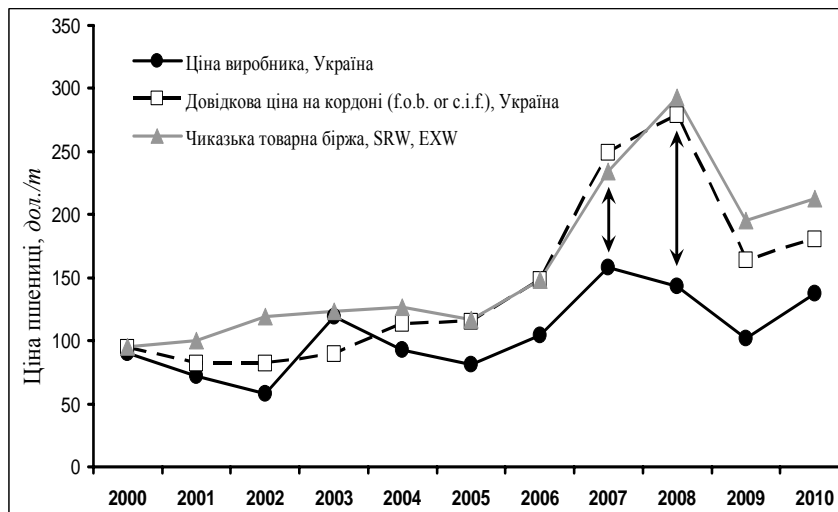


Рис. 2. Порівняння цін виробників пшениці України із ціною на кордоні та котируваннями на Чиказькій товарній біржі (США)

Джерело: складено автором на підставі даних Державної служби статистики України, Державної митної служби України та інформації CBOT (USA)

Особливо істотним було оподаткування пшениці у 2008 р. Відсутність ефективного державного механізму фінансових інтервенцій на ринку пшениці при значному врожаї 2008 р., великі залишки зерна на кінець 2007 р. як наслідок експортних обмежень 2006–2007 рр., фінансова криза, проблеми з кредитуванням як виробників, так і торговців зерном, призвели до ситуації, коли виробники пшениці мали максимальне після 2000 р. цінове оподаткування. У 2008 р. відсоток PSCT для пшениці становив -59%, а негативна під-



тримка ринкової ціни – 12 млрд грн (табл. 1–2). Проте бюджетне субсидування виробників пшениці у розмірі 414 млн грн, або 80 млн дол. США, на тлі великого негативного відсотка PSCT *виглядає несуттєвим і даремно витраченим державним ресурсом*. Така політика уряду радикально дестабілізує ринки сільськогосподарської продукції в Україні, суттєво збільшуючи ризики для виробників зерна, і обмежує виробництво [5].

Таблиця 1

Субсидії (оподаткування) виробників пшениці в Україні, 2000–2010 рр., млн грн

| Показник | 2000 | 2001 | 2002 | 2003 | 2004 | 2005 | 2006 | 2007 | 2008 | 2009 | 2010 |
|--|------|------|------|------|------|------|-------|-------|--------|-------|-------|
| Загальна сума субсидій (податків) виробникам пшениці [$SCT_{WT} = BT_{WT} + MPS_{WT}$] | 783 | -83 | -688 | 776 | -279 | -721 | -855 | -3868 | -11842 | -4931 | -1524 |
| Прямі бюджетні трансферти виробникам (усього) [BT_{WT}] | 2 | 9 | 0 | 0 | 20 | 22 | 444 | 438 | 414 | 0 | 0 |
| Підтримка ринкової ціни (оподаткування) виробників (усього) [MPS_{WT}] | 782 | -92 | -688 | 776 | -299 | -743 | -1299 | -4306 | -12256 | -4931 | -1524 |

Таблиця 2

Субсидії (податки) для виробників по відношенню до вартості виробництва пшениці в Україні, 2000–2010 рр.

| Показник | 2000 | 2001 | 2002 | 2003 | 2004 | 2005 | 2006 | 2007 | 2008 | 2009 | 2010 |
|--|-------|-------|-------|------|-------|-------|-------|-------|--------|-------|-------|
| Субсидії (податки) для виробників пшениці по відношенню до вартості виробництва пшениці, % [$\%SCT_{WT}$] ¹⁾ | 16 | -1 | -11 | 34 | -3 | -9 | -11 | -34 | -59 | -30 | -8 |
| Обсяг виробництва пшениці [Q_{WT}], тис. т | 10197 | 21348 | 20556 | 3599 | 17520 | 18699 | 13947 | 13938 | 25885 | 20886 | 16845 |
| Ціна виробника пшениці [P_{WT}], грн/т | 487 | 386 | 310 | 635 | 493 | 415 | 527 | 797 | 753 | 792 | 1086 |
| Вартість виробництва (за цінами виробника) [$P_{WT} * Q_{WT}$], млн грн | 4966 | 8241 | 6370 | 2287 | 8634 | 7764 | 7350 | 11104 | 19491 | 16533 | 18290 |
| Усього субсидії (податки) для виробників пшениці [S_{WT} з табл. 1], млн грн | 783 | -83 | -688 | 776 | -279 | -721 | -855 | -3868 | -11842 | -4931 | -1524 |
| Вартість виробництва (за цінами виробника) після субсидування (оподаткування) виробників [$(P_{WT} * Q_{WT}) + SCT_{WT}$], млн грн | 5749 | 8158 | 5682 | 3063 | 8355 | 7043 | 6495 | 7236 | 7649 | 11602 | 16766 |

¹⁾ $\%SCT_{WT} = (100 * SCT_{WT}) / [(PP_{WT} * QP_{WT}) + SCT_{WT}]$.

Джерело: табл. 1–2 складено автором на основі даних ОЕСР по Україні.



Висновки та рекомендації

1. Попередня практика державного регулювання експорту зерна показала, що експортні обмеження мають прямиий ефект на зменшення посівних площ зернових в Україні. Зниження прибутковості пшениці внаслідок введених експортних квот, додаткових втрат експортерів від зборів при реєстрації експортних контрактів, заборгованість з невідшкодування ПДВ експортерам зерна змушує сільгоспвиробника переходити на вирощування інших сільськогосподарських культур, при цьому зменшувати посіви, передусім, пшениці.

2. Бюджетне субсидування сільськогосподарських виробників зерна на тлі великого негативного відсотка PSCT⁵ пшениці (-33% у середньому 2008–2010 рр.) виглядає несуттєвим і даремно витраченим державним ресурсом. За цей період сільськогосподарські виробники недоотримали вартості виробництва тільки пшениці у розмірі *18 млрд грн, або 2,3 млрд дол. США*. Урядова політика негативної підтримки ринкової ціни виробників пшениці суттєво дестабілізує ринки сільськогосподарської продукції в Україні, значно збільшуючи ризики для виробників зерна і обмежує виробництво. Серед урядових заходів, які найбільше впливають на зменшення цін реалізації, – експортні обмеження, квоти, неповернення ПДВ при експорті, експортні мита.

3. Експортні обмеження в Україні уряд ініціює також і через неефективність роботи державних операторів на ринку зерна України з регулювання цінової ситуації. Аграрний фонд не виконує ефективно функцію цінового регулятора внутрішнього ринку. Фактичні обсяги державних закупівельних операцій на ринку пшениці в Україні після 2000 р. були незначними: вони не перевищували поріг 4% від валового збору зерна або 6% товарної пшениці. Одна з причин – незабезпеченість статей видатків спеціального фонду держбюджету. Для успішного функціонування системи державних закупівель відсутні такі складові, як достовірні дані про загальні запаси зерна в країні, оперативна та реалістична оцінка зернового балансу й балансу по окремих зернових культурах, система цінового моніторингу, скоординованість у закупівельній діяльності різних торгуючих державних агентств (наприклад, Аграрного фонду і Державного агентства резерву).

4. Велику тривогу викликає бажання держави монополізувати експорт зернових. Законопроект від 2 лютого 2011 р. № 8053 "Про внесення змін у Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України»"⁶ і законопроект від 25 лютого 2011 р. № 8163 "Про внесення змін у Закон України «Про зерно і ринок зерна»" фактично означають встановлення державної монополії на експорт сільськогосподарської продукції та на експорт зерна.

Законопроект № 8163 передбачає, що Державний оператор з експорту зерна, частина держави в статутному фонді якого 25% і більше, буде визначений КМУ на конкурсній основі для здійснення експорту зерна й продуктів його переробки. Ухвалення цих законопроектів обернеться збільшенням адміністративного контролю на ринку і зменшенням конкуренції на українському ринку. Викликає великі сумніви можливість державного оператора ефективно здійснювати експортну діяльність, оплачувати закуплене зерно сіль-

⁵ Специфічна продуктова підтримка.

⁶ Після серйозної критики 7 квітня 2011 р. законопроект № 8053 було знято ВРУ з розгляду.



госпвиробникам у повному обсязі та вчасно. Річна вартість тільки пшениці, яку закупають у безпосередніх виробників України для експорту, становить близько 10 млрд грн (на основі даних 2009 р.), а всіх зернових і того більше. Враховуючи дефіцит державного бюджету України, сумнівно, що держава зможе залучити фінансові ресурси в такому обсязі для масштабних закупівель зерна для експорту.

5. Політика експортних обмежень на сільськогосподарські товари з високими конкурентними перевагами має лише дуже короточасний ефект стримування зростання продовольчих цін, і не вирішує питання для найбільш уразливих верств населення. Так, динаміка індексу споживчих цін на основні продукти харчування показує, що експортні обмеження 2006–2007 рр. і 2010 р. не втримали зростання цін на основні продукти харчування в Україні. Спостерігається чітка й постійна тенденція зростання продовольчих цін. Індекс споживчих цін на продукти харчування становив у 2008 р. 136,7%, у 2009–2010 рр. щорічно – 110,9%. Зростання цін на хліб і хлібобулочні вироби в травні 2011 р. до грудня 2010 р. становило 9,9%. Вартість зернової сировини у ціні кінцевої продукції не перевищує 20%, інші складові собівартості виробництва мають більший вплив на зростання роздрібних цін продовольчих товарів, ніж вартість сировини. Ефективна державна політика адресних дотацій малозабезпеченим верствам населення мала б більший ефект у розв'язанні питання доступності для них соціально значущих продовольчих товарів.

6. Політика оподаткування виробників зерна дає певні вигоди виробникам тваринницької продукції в Україні, тому що робить корми дешевшими, але така політика не визначена законодавчо як частина загальної аграрної політики підтримки тваринництва, і більшою мірою вона керується пошуком ренти для окремих господарюючих об'єктів, ніж реальними політичними цілями.

Список використаних джерел

1. Закон України від 19 травня 2011 р. № 3397-IV "Про внесення змін до Податкового кодексу України та про ставки вивізного (експортного) мита на деякі види зернових культур" // Офіційний вісник України від 24.06.2011. – № 45. – С. 12.
2. Жигadlo В. Виробництво зернових та олійних культур в Україні: проблеми та перспективи в умовах світової продовольчої кризи / В.Жигadlo, О.Сікачина ; Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН в Україні. – К., 2008. – 44 с.
3. Украина: Агрохолдинги и перспективы рынка земли / [В.Лапа, А.Лисситса, А.Поливодский, М.Федорченко и др.] ; Украинская аграрная конфедерация, Укragenроконсалт. – 2007. – 55 с.
4. Указ Президента України від 29.06.2000 р. № 832/200 "Про негайні заходи в стимулюванні проведення і розвитку ринку зерна" // Офіційний вісник України від 14.07.2000 р. – № 26. – С. 51.
5. Кобута И. Экономика экспорта пшеницы в Украине / И.Кобута, В.Жигadlo, А.Сикачина (Исследование подготовлено для Продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН). – 2011. – 57 с.

*Надійшла в редакцію
18.10.2011 р.*